

УДК159.922(043)

Наталія ГОЛОВА

кандидат педагогічних наук, доцент,
Хмельницький національний університет
<https://doi.org/0000-0003-1097-8486>
e-mail: nata_golova@ukr.net

СОЦІАЛЬНА ДЕПРИВАЦІЯ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ У ПОСТВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті проаналізовано вплив соціальної депривації на формування делінквентної поведінки неповнолітніх у поствоєнний період. Розкрито зміст поняття «соціальна депривація» та охарактеризовано її основні форми – емоційну, сімейну, освітню, культурну. Здійснено теоретичний огляд сучасних наукових підходів до пояснення механізмів виникнення делінквентності серед неповнолітніх, зокрема у взаємозв'язку з деприваційними умовами розвитку під час повномасштабного вторгнення. На основі узагальнення практичних даних визначено ключові фактори ризику, що сприяють девіантним і протиправним проявам у поведінці неповнолітніх особливо під час війни. Особливу увагу приділено соціально-психологічним механізмам, що опосередковують вплив депривації на порушення норм поведінки, зокрема фрустрації базових потреб, дефіциту соціальної підтримки та зниженню рівня довіри до соціальних інститутів.

Ключові слова: соціальна депривація; делінквентна поведінка; неповнолітні; девіантність; профілактика; правопорушення; важковиховуваність.

Natalia HOLOVA

Khmelnitskyi National University

SOCIAL DEPRIVATION AS A FACTOR IN THE FORMATION OF DELINQUENT BEHAVIOR OF JUVENILE IN THE POST-WAR PERIOD

The article analyzes the influence of social deprivation on the formation of delinquent behavior of minors in the post-war period. The content of the concept of "social deprivation" is revealed and its main forms are characterized - emotional, family, educational, cultural. A theoretical review of modern scientific approaches to explaining the mechanisms of the emergence of delinquency among minors is carried out, in particular in connection with the deprivation conditions of development during a full-scale invasion. Risk factors for the emergence of illegal behavior in minors in the post-war period are identified. Usually, such behavior is formed at the intersection of psychological, social and economic circumstances. Based on the generalization of practical data, key risk factors contributing to deviant and illegal manifestations in the behavior of minors, especially during the war, are identified. Specific risk groups have been identified that experience chronic social deprivation and are characterized by increased vulnerability to delinquent actions. Children and adolescents who have experienced the consequences of military actions, forced displacement, loss of family members or prolonged stay in dangerous conditions belong to the group at increased risk of developing deviant and illegal forms of behavior. Special attention is paid to the socio-psychological mechanisms that

mediate the influence of deprivation on violations of behavioral norms, in particular, frustration of basic needs, lack of social support and a decrease in the level of trust in social institutions. Generalized factors of the interaction of external and internal factors are proposed, which explains the formation of delinquency in conditions of war and social insecurity. The directions of preventive work and the possibilities of correctional and rehabilitation measures aimed at reducing the risks of deviant behavior among minors who are in a state of social deprivation, which is caused by the military situation in the country, are outlined.

Keywords: social deprivation; delinquent behavior; minors; deviance; prevention; delinquency; difficult upbringing.

<https://doi.org/10.31891/PT-2026-1-36>

Стаття надійшла до редакції / Received 17.01.2026

Прийнята до друку / Accepted 11.02.2026

Опубліковано / Published 26.03.2026

This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons CC-BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

© Голова Наталія

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

У поствоєнний період українське суспільство зіштовхнеться з комплексом соціальних, економічних і психологічних викликів, що суттєво впливають на процес соціалізації неповнолітніх. Діти та підлітки, які зазнали наслідків воєнних дій, вимушеного переміщення, втрати членів сім'ї або тривалого перебування в умовах небезпеки, належать до групи підвищеного ризику формування девіантних і протиправних форм поведінки.

Особливу загрозу становить поєднання психотравматичного досвіду з соціальною дезадаптацією, зниженням рівня сімейного виховання, обмеженим доступом до освітніх та соціально-психологічних послуг. У таких умовах зростає ймовірність залучення неповнолітніх до протиправної діяльності, що негативно позначається як на їхньому особистісному розвитку, так і на рівні громадської безпеки загалом.

Незважаючи на наявність наукових напрацювань у сфері ювенальної превенції та девіантології, проблема протиправної поведінки неповнолітніх у поствоєнний період залишається недостатньо вивченою з огляду на нові соціальні реалії, масштабність травматичного досвіду та трансформацію соціальних інститутів. Це зумовлює потребу в комплексному аналізі факторів ризику, механізмів їх впливу та розробці ефективних профілактичних і корекційних заходів. Таким чином, дослідження факторів ризику виникнення протиправної поведінки у неповнолітніх у поствоєнний період є актуальним з наукової та практичної точок зору, оскільки сприяє

удосконаленню системи ранньої профілактики, захисту прав дитини та формуванню безпечного соціального середовища.

У сучасних соціальних та воєнних умовах питання формування делінквентної поведінки неповнолітніх набуває особливої гостроти. Зростання рівня девіантних проявів, агресивності, втеч із дому, правопорушень та конфліктності серед дітей та підлітків зумовлює необхідність глибокого аналізу чинників, що детермінують такі форми поведінки. Одним із найбільш значущих і водночас складних для діагностики факторів виступає **соціальна депривація, що полягає у тривалому позбавленні дитини важливих соціальних зв'язків, підтримки й ресурсів для гармонійного розвитку.** Проблема ускладнюється тим, що соціальна депривація проявляється у воєнний період на різних рівнях: у сімейній сфері (емоційна холодність, насильство, нехтування потребами дитини), у шкільному середовищі (маргіналізація, ізоляція, відсутність педагогічної підтримки), а також у ширшому соціумі (бідність, дискримінація, воєнні та кризові умови). Кожен із цих рівнів не тільки порушує базові психологічні потреби підлітка в безпеці, приналежності та визнанні, а й створює умови для формування негативних способів адаптації, серед яких делінквентна поведінка, яка стає своєрідним механізмом компенсації чи протесту.

Актуальність проблеми зумовлена й тим, що діти, які зазнають соціальної депривації, значно частіше потрапляють у групи ризику, де негативні соціальні моделі посилюють їхню вразливість. У таких умовах правопорушення нерідко стає формою самоствердження, способом уникнення фрустрації або спробою отримати визнання в неформальних групах. Водночас традиційні підходи профілактики часто ігнорують глибинні причини поведінкових порушень, фокусуючись лише на зовнішніх проявах делінквентності. Недостатність цілісних наукових моделей, які б інтегрували психологічні, соціальні та педагогічні аспекти депривації, визначає потребу у глибшому вивченні механізмів її впливу, ризикових і захисних чинників, особливо під час військового конфлікту, а також шляхів мінімізації негативних наслідків.

Аналіз досліджень та публікацій

Проблема соціальної депривації та її впливу на формування девіантної й делінквентної поведінки дітей і підлітків посідає важливе місце в сучасних психолого-педагогічних дослідженнях. У працях зарубіжних вчених О. Леонтева, В. Вундта, А. Адлера, Г. Айзенка, Б. Дарка підкреслюється визначальна роль соціального середовища й міжособистісної взаємодії у становленні соціально-психологічного

розвитку особистості, а також негативні наслідки дефіциту емоційних контактів та порушення соціалізації. Значний внесок у вивчення структурних компонентів депривації зробили О. Беспалько, А. Капська, І. Зверева, які розглядають її як комплексне явище, що охоплює емоційну, сенсорну, соціальну та когнітивну сфери розвитку. Проблемою соціальної депривації та девіантності займалися такі вітчизняні вчені: І. Мельник, Л. Міхеєва, О. Корнійчук, О. Василенко, Н. Голова, Ю. Овод, І. Зверева, А. Капська, зокрема вони досліджували, що рання втрата об'єкта прихильності, нестача турботи та ізоляція від значущого дорослого під час військового конфлікту зумовлюють ризик формування дезадаптивних форм поведінки, у тому числі агресивності та соціального відчуження [1, с. 67-68].

Таким чином, аналіз наукових джерел засвідчує, що соціальна депривація є комплексним феноменом, який значною мірою визначає характер соціальної адаптації неповнолітніх і може виступати ключовим чинником у розвитку делінквентної поведінки та загострюватись під час повномасштабних військових дій. Вивчення даної проблеми потребує з'ясування чинників впливу, під час військових дій, на поведінку неповнолітніх.

Формулювання цілей статті

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні поняття «соціальна депривація» як чинника, що призводить до девіантних та делінквентних проявів у поведінці неповнолітніх у період військового конфлікту.

Виклад основного матеріалу

У сфері підліткової девіантності значну увагу приділено аналізу соціальних умов і механізмів виникнення девіацій. Теорії аномалії Е. Дюркгейма та Р. Мертона розкривають вплив соціальних дисфункцій на руйнування норм і цінностей, що зумовлює підвищення рівня правопорушень серед молоді. Концепція соціального контролю Т. Гірші пояснює делінквентність як наслідок ослаблення соціальних зв'язків, тоді як теорія диференційованих асоціацій Е. Сазерленда акцентує роль негативного оточення у засвоєнні девіантних моделей поведінки. На думку А. Бандури, «наслідування агресивних зразків, зокрема під час проведення військових дій, особливо за умов дефіциту позитивної підтримки, суттєво збільшує ризик відхилень у поведінці» [2, с. 67-68].

Вітчизняні дослідники також роблять вагомий внесок у вивчення проблеми зростання делінквентної поведінки під час

завершення військового конфлікту. І. Конаєвський, А. Шеремет, Ю. Попик висвітлюють особливості підліткового віку як періоду підвищеної вразливості, особливо у воєнний період, коли на тлі соціальної депривації виникають труднощі у формуванні ідентичності та самоконтролю. У працях О. Киричука, Н. Максимової, О. Донцової розкрито психологічні механізми девіантної поведінки, серед яких значну роль відіграють фрустрація базових потреб та негативний соціальний досвід (військовий конфлікт). Соціально-педагогічний аспект проблеми розробляють І. Зверева, А. Капська, В. Оржеховська, які наголошують на важливості підтримки дітей групи ризику та профілактики суспільних чинників, що формують делінквентні тенденції [1].

У сучасних умовах соціальних трансформацій, воєнних дій, економічної нестабільності та зростання ризиків для вразливих груп населення проблема соціальної депривації набуває особливої актуальності. На думку Ю. Попика, «соціальна депривація розглядається як стан обмеженого або деформованого доступу до базових соціальних ресурсів – спілкування, підтримки, освіти, культурних благ, безпеки, – що спричиняє порушення процесів соціалізації та формування особистості, особливо під час військового конфлікту». Відсутність належного соціального середовища, дефіцит позитивних соціальних зв'язків і можливостей самореалізації призводять до підвищення ризику девіантних і делінквентних форм поведінки у дітей та молоді, ускладнюють їх адаптацію та інтеграцію в суспільство [1].

На думку Р. Вайноли, «соціальна депривація – це стан, за якого індивід або соціальна група тривалий час позбавлені можливості задовольняти важливі соціальні потреби, зокрема у спілкуванні, підтримці, визнанні, безпеці, участі в суспільному житті та доступі до соціальних ресурсів». Інакше кажучи, це нестача або відсутність умов для повноцінного соціального розвитку, що виникає через обмеження контактів, ізоляцію, дефіцит соціальних ролей і можливостей. У науковій літературі соціальна депривація часто проявляється у формах: емоційної ізоляції, соціальної ізоляції, культурної та освітньої недостатності, порушенні соціалізації, обмеження доступу до соціальних благ і послуг, всі ці чинники є наслідком війни. Наслідками соціальної депривації може бути злочинність, девіантність та делінквентність неповнолітнього [3].

На думку, Н. Максимової, «делінквентна поведінка – різновид девіантної поведінки, сукупність протиправних вчинків та злочинів, які не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним

нормам» [3]. Делінквент (правопорушник) – неповнолітній з соціальними відхиленнями у поведінці, який здійснює вчинки, заборонені діючим законодавством та іншими нормативними актами. Це в основному психічно і фізично здоровий індивід з певним негативним життєвим досвідом, деформованими соціально-етичними знаннями, нездоровими звичками та потребами, зіпсований неправильним вихованням чи асоціальним впливом певного середовища. Ю. Бриндіков виділяє форми делінквентної поведінки: проступки (провини) та злочини. Проступок – це протиправні дії, що регулюються нормами адміністративного, цивільного, трудового та іншими галузями права [3, с. 12-13]. О. Беспалько визначає види проступків неповнолітніх: агресивно-насильницька поведінка (кривдження інших, бійки, лихослів'я тощо); корислива поведінка (здирництво, мілкі крадіжки, викрадання автотранспорту тощо); бродяжництво [4, с. 12-13].

З точки зору психологів відхилення у поведінці неповнолітніх поділяють на патологічні (хворобливі) і непатологічні. Важковиховуваними в непатологічному плані є в цілому повноцінні діти з деякими відхиленнями у фізичному здоров'ї, дещо розладною чи ослабленою нервовою системою внаслідок дій психотравмуючих факторів. В їхній поведінці можуть спостерігатися неадекватні реакції, надмірна агресивність, лицемірство, розбещеність, озлобленість, заздрість. Найбільш характерними проявами важковиховуваності дітей є ледарство, схильність до безцільного проведення часу, безвідповідальність, неорганізованість, неухважність, емоційна нестійкість, слабка спроможність до опору негативному впливу інших.

Ю. Попик, виокремлює такі групи делінквентних осіб: індивіди, які здійснюють правопорушення під впливом певних обставин чи оточуючих людей (вплив війни, дорослого); особи з достатнім рівнем правосвідомості, але пасивним ставленням до інших порушників; особи, що випадково чинять правопорушення; особи, що свідомо порушують правові норми [6].

Ю. Попик, характеризує «протиправну поведінку, як таку, що порушує встановлені суспільством та закріплені в нормативних документах юридичні норми і об'єктивно наносить шкоду окремим людям, спільнотам, установам та суспільству в цілому»[6].

До особистісних передумов формування протиправної (делінквентної) поведінки належать:

1. Незадоволені потреби. Правопорушення, здебільшого, спрямовуються на задоволення звичайних потреб людини (фізіологічних, потреби у безпеці та відсутність цієї потреби, що

пов'язана з наслідками війни, належності до групи, у визнанні, самоствердженні, самореалізації тощо).

2. Психофізіологічні порушення. У певної кількості неповнолітніх правопорушників дослідження виявляли залишкові прояви органічних уражень центральної нервової системи, що були наслідком уроджених і перенесених ними травм і захворювань.

3. Деадаптивні емоційно-вольові якості. До девіантної поведінки призводять емоційно-вольові якості та їх комбінації, що ускладнюють об'єктивну, раціональну оцінку ситуації. Інколи у підлітків делінквентна поведінка може бути наслідком невдалого бажання позбутися якостей, які вони вважають негативними, наприклад, тривожності, боязкості, агресивності, низької самостійності.

4. Особливості розвитку пізнавальної сфери. Частина підлітків відстає у загальному інтелектуальному розвитку або у розвитку окремих пізнавальних процесів – мови, уваги внаслідок перенесених ними травм, захворювань, недоліків виховання.

5. Педагогічна занедбаність. Якщо дитина не отримала належного піклування та виховання в сім'ї через девіантну поведінку батьків, невиконання ними своїх батьківських обов'язків або через їх педагогічну некомпетентність, вона може відставати від однолітків у фізичному розвитку, розвитку пізнавальних процесів, вольових якостей, культури, не оволодіти базовими знаннями та вміннями, необхідними для успішного навчання, спілкування в колективі, самообслуговуванні тощо.

6. Стереотипи асоціальної та дезадаптивної поведінки. Деякі неповнолітні засвоюють стереотипи агресивної, аморальної, делінквентної поведінки, отримуючи позитивне підкріплення (заохочення) після перших, спонтанних спроб таких дій або спостерігаючи за успішною подібною поведінкою інших.

7. Помилкові, хибні уявлення і переконання. До правопорушень можуть призводити засвоєні підлітком у дитинстві під впливом батьків або однолітків хибні, ірраціональні уявлення, що суперечать реальності, нормам права і моралі, проте поширені у певних групах.

8. Несформованість комунікативних навичок. Деякі неповнолітні звертаються до протиправних, насамперед насильницьких дій, оскільки не вміють позитивно і впевнено розв'язувати окремі ситуації у взаєминах з іншими людьми та позитивно мислити у зв'язку з військовими подіями в країні.

9. Невирішені особистісні проблеми, міжособистісні конфлікти. Внаслідок особистісних проблем підліток може скоїти

протиправні дії для того, щоб відстояти свої інтереси в конфлікті, самоствердитись у своїх очах та в очах оточуючих.

10. Невпевненість у собі, неадекватна самооцінка. Неповнолітній, що має занижену самооцінку, переконаний у своїй некомпетентності та неуспішності, невпевнений у собі, може скоїти правопорушення лише тому, що не вірить у можливість досягнути своєї мети соціально-прийнятним шляхом [9].

11. Низький культурний рівень, несформованість соціально корисних інтересів. Несформованість інтересів і невизначеність пріоритетів особистості може бути фоном для протиправної поведінки неповнолітніх.

12. Асоціальна спрямованість особистості. У неповнолітнього система ціннісних орієнтацій ще формується і є суперечливою. Підліткові уявлення про цінності, як правило, переглядаються в юнацькому віці.

13. Прояви кризи підліткового віку. Ризик скоєння підлітками правопорушень збільшують психологічні особливості цього вікового періоду і типові підліткові поведінкові реакції (емансипація, групування, імітація, компенсація тощо), які впливають на вирішення їх проблем [7, с. 222-234].

Висновки та перспективи подальших розвідок. Проведений аналіз теоретичного дослідження дає змогу стверджувати, що «соціальна депривація» є одним із провідних чинників формування делінквентної поведінки неповнолітніх, оскільки вона порушує базові механізми соціалізації, послаблює нормативний контроль та сприяє розвитку девіантних стратегій адаптації. Усі ці негативні чинники можуть супроводжуватися наслідками військових дій, які ведуться у країні. Умови дефіциту емоційної підтримки, нестача позитивних соціальних зв'язків, низький рівень батьківської уваги, а також обмежені можливості реалізації особистісних потреб створюють підґрунтя для формування антисоціальних установок, зниження самооцінки й розвитку фрустраційних реакцій, що підвищують ризик залучення підлітка до протиправної діяльності.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Отже, подолання наслідків соціальної депривації повинно передбачати комплексний підхід, спрямований на посилення соціальної підтримки, розвиток превентивних програм у школі та громаді, розширення доступу неповнолітніх до ресурсів позитивної соціалізації й упровадження адекватних психологічних інтервенцій. Ефективними

можуть бути програми розвитку емоційної компетентності, медіації конфліктів, наставництва, індивідуального й сімейного консультування.

Перспективним напрямом майбутніх досліджень є подальший аналіз взаємозв'язку між різними видами депривації та рівнем делінквентності неповнолітніх, а також вивчення вікових і гендерних чинників їхньої взаємодії. Доцільним видається розширення емпіричних досліджень, спрямованих на визначення найбільш уразливих груп неповнолітніх у ході військового конфлікту та виявлення специфічних тригерів, що запускають делінквентні форми поведінки через нестабільність в державі.

Література

1. Лютий В. П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки. Київ, 2019. С. 67-68.
2. Капська А. Й., Безпалько О. В., Вайнола Р. Х. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання). Київ, 2022. 102 с.
3. Максимова Н. Ю., Толстоухова С. В. Соціально-психологічні аспекти профілактики адиктивної поведінки підлітків та молоді. Київ, 2020. 130 с.
4. Оржехівська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. Київ, 2016. С. 12-13.
5. Соціальна робота в Україні / Під заг. ред. І. Д. Звереві. Київ, 2013. 200 с.
6. Ропук, Y., Holova, N., & Kravchyna, T. (2022). Analysis of Children's Emotional Intelligence in Families of Migrant Workers during Pandemic Covid-19 in Ukraine. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 13(3), 30-46. <https://doi.org/10.18662/brain/13.3/352>
7. Соціальна робота: технологічний аспект / За ред. А. Й. Капської. Київ, 2024. С. 222-234.
8. Формування здорового способу життя : Навч. посіб. для слухачів курсів підвищення кваліфікації державних службовців / О. Яременко, О. Вакуленко та ін. Київ. 2020. 230 с.
9. Юр'єва Л. М. Психічні розлади та розлади поведінки. Київ, 2022. 140 с.

References

1. Liutyi, V. P. (2019). *Sotsialna robota z hrupamy deviantnoi povedinky* [Social work with groups of deviant behavior] (pp. 67–68). Kyiv. [in Ukrainian].

2. Kapska, A. Y., Bezpalko, O. V., & Vainola, R. Kh. (2022). Aktualni problemy sotsialno-pedahohichnoi roboty (modulnyi kurs dystantsiinoho navchannia) [Current issues of socio-pedagogical work (modular distance-learning course)]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Maksymova, N. Yu., & Tolstoukhova, S. V. (2020). Sotsialno-psykholohichni aspekty profilaktyky adyktivnoi povedinky pidlitkiv ta molodi [Socio-psychological aspects of prevention of addictive behavior among adolescents and youth]. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Orzhekhovska, V. M. (2016). Profilaktyka pravoporushen sered nepovnlitnikh [Prevention of offenses among minors] (pp. 12–13). Kyiv. [in Ukrainian].
5. Zvierieva, I. D. (Ed.). (2013). Sotsialna robota v Ukraini [Social work in Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Popyk, Y., Holova, N., & Kravchyna, T. (2022). Analysis of Children's Emotional Intelligence in Families of Migrant Workers during Pandemic Covid-19 in Ukraine. BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience, 13(3), 30-46. <https://doi.org/10.18662/brain/13.3/352> [in English].
7. Kapska, A. Y. (Ed.). (2024). Sotsialna robota: tekhnolohichniy aspekt [Social work: Technological aspect] (pp. 222–234). Kyiv. [in Ukrainian].
8. Yaremenko, O., Vakulenko, O., et al. (2020). Formuvannia zdorovoho sposobu zhyttia: Navchalnyi posibnyk dlia slukhachiv kursiv pidvyschennia kvalifikatsii derzhavnykh sluzhbovtziv [Formation of a healthy lifestyle: A training manual for civil servants]. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Yurieva, L. M. (2022). Psykhichni rozlady ta rozlady povedinky [Mental disorders and behavioral disorders]. Kyiv. [in Ukrainian].